

ИЗ БИОГРАФИЯТА НА РОМАНА „ПОД ИГОТО“

(По повод на неговата стогодишнина)

ИЛИЯ ТОДОРОВ

Мнозина са ме питали: кога би следвало да чествуваме стогодишнината на романа „Под игото“. Не е толкова лесен отговорът на този въпрос. Ако се ръководим от датата, която сам Вазов е поставил под текста на творбата („Одеса, 1888 г.“), това трябваше да стане още преди две години. Но тази дата не е съвсем точна: тя не означава нито началото, нито края на работата на автора, а само един етап от нея — може би най-интензивният.

Замисълът на „Под игото“ датира от 1887 г. По онова време Вазов подобно на мнозина свои съвременници, преследвани заради русофилските си убеждения от правителството на Ст. Стамболов, е бил емигрант в Одеса. Още през същата година (по всяка вероятност през есента) той започва конкретната си работа над романа. В писмо до К. Величков с дата „Одеса, 4 януари 1888 г.“ писателят съобщава: „Аз останах и до днес тука по разни причини, а главно, защото исках по-напред да свърша романа, за който ти загатвах в писмото си¹. Той излезе доста, за да не кажа, твърде голям, понеже рамка му дадох широка. Той умствен труд, ако не друго, ме позалиса и направи да не усещам тъй силно тежестта на положението си.“² До пролетта на 1888 г. една значителна част от текста вече ще да е била написана, защото в писмото си до Ст. Костов от 27 март 1888 г. Вазов заявява: „Тая зима написах един роман от епохата на въстанието в 1876 г.; аз с удоволствие бих Ви пратил една или две глави от него (за поместване в подготвяната от Ст. Костов и Д. Мишев христоматия — б. м., Ил. Т.), но това ми се вижда негодно, доде романът е още в ръкопис. При това има нужда от нова обработка.“³

С известни прекъсвания Вазов продължава работата над романа „Под игото“ до началото на 1889 г. Спомняйки си по-късно за тоя период от своя живот, писателят съобщава интересни данни за творческата история на произведението. Например в предговора към последното прижизнено издание на „Под игото“, написан на 19 октомври 1920 г., той споделя:

„Стоя пред петото издание на „Под игото“. Искам да кажа две думи, отдавна жадувани да бъдат казани.

Прокуден от България в 1887 година, аз прекарах около една година в Одеса. Много скръб, много мъки изпитвах там по изгубеното отечество. Умът ми, сърцето ми, душата ми постоянно летяха към него. Но ето, дойде ми вдъхновението да напиша тоя роман, и аз задишах пак въздуха на България. Хиляди спомени оживяха, хиляди картини, ярки и хубави, плениха моя умствен поглед, картини от бурния живот на отечеството през Априлското въстание.

¹ Става дума за недостигналото до нас Вазово писмо от ноември 1887 г.

² И. Вазов. Събрани съчинения в 22 т. Т. 21, С., 1979, 65—66.

³ Пак там, с. 72.

О, видения, как усладихте душата ми! О, съдбоносни дни, какви трепети пробуждахте в нея. Аз забравих мъките на изгнанието. Аз бях честит, кълейки се във вълните на скъпите и незабравими спомени; те ме въодушевяваха, те ми дадоха нов полет и нова младост на музата ми — и от бедната станчка в отстранената одеска улица книгата ми обиколи цяла България, мина границата ѝ и профърача из Европа.

И аз благославям сега това изгнание.“

Важни указания за творческата история на романа „Под игото“, за прототиповете на героите и пр. се съдържат в анкетата на Ив. Д. Шишманов с Вазов и поспециално в третата ѝ част — „Лични отзиви“: „Когато наченах в Одеса да пиша романа си — разказва писателят, — мен се мяркаше да съчиня нещо подобно на „Misérables“ от Виктор Хюго, както се вижда и от началото на романа: избягването на Огнянова в къщата на чорбаджи Марка напомня донегде нощното посещение на Jean Valjean в дома на свещеника Bienaimé. Поставих си за цел да изобразя живота на българите в последните дни на робството и революционния дух в епохата на Априлското въстание. Идеята, родена една нощ в главата ми, скоро почна да се осъществява. С усърдие и въодушевление аз се предадох на работа и заживях с образите на своето творческо въображение, усещайки голям подем. Много от епизодите в романа са плод на личните ми спомени и наблюдения. Повечето от действащите лица са истински лица от Сопот, с други или преиначени имена.“⁴ (По-нататък авторът посочва конкретно прототиповете на своите герои.)

В началото на 1889 г., наскоро след като българското правителство амнистирало политическите емигранти, Вазов решил да се завърне в родината — при все че работата над „Под игото“ не била още завършена. От едно негово писмо до Ст. Костов научаваме, че той възнамерявал да си тръгне за България в началото на февруари, но внезапно болки в окото го принудили да отложи пътуването⁵. От други писма става ясно, че на 6 март 1889 г. Вазов е вече в Цариград, а три дни след това пристига благополучно в София⁶. Но още преди да потегли от Одеса, той се погрижил за своя недовършен роман — за да избегне проверката на турската митница, го изпратил, както разказва по-късно в своите спомени „Преди тридесет години“, чрез съдействието на един бивш руски дипломат в България до руското посолство в Цариград. „В София — продължава Вазов — недовършеният роман бе затурен в книжата ми, нито мислех да го дописвам, а още по-малко да го печатам: в България русофобският дух царуваше, а някои глави на романа бяха напоени със симпатия към нашите освободители. Да се каже добра дума за русите тогава се счита акт на предателство.“⁷

Но тъкмо в този момент се състояла една среща, която се оказала съдбоносна, — писателят бил неочаквано посетен от Ив. Д. Шишманов, който го убедил и насърчил да довърши романа. Ето впрочем какво разказва за тази среща самият Вазов в своите спомени:

„Два или три месеца след това посети ме д-р Иван Д. Шишманов, тогава началник на отделение в Министерството на просвещението.

След първите здрависвания, той ми обади целта на посещението си:

— Чух, каже, че имате роман, написан в Одеса. Министерството на просвещението основава „Сборник за народни умотворения, наука и книжнина“, под моя редакция. Ние желаем да напечатим романа ви там.

— Но той не е готов още: само първата му половина е написана.

— Ще напишете и втората. Недейте ни отказва. Как му е названието?

⁴ Ив. Д. Шишманов. Иван Вазов. Спомени и документи. С предговор, добавки и бележки от М. Арнаудов. 2 доп. изд. С., 1976, с. 262.

⁵ И. Вазов. Събрани съчинения в 22 т. Т. 21. С., 1979, с. 111.

⁶ Пак там, 112—115.

⁷ И. Вазов. Събрани съчинения в 22 т. Т. 10. С., 1977, с. 356.

— Не съм го намислил още.

— То е най-лесна работа.

След половина час разговоряне още по съдържанието и идеята на романа и по други някои работи, г. Шишманов ме остави.

На следния ден г. Ат. Илиев, мой отдавнашен приятел, също чиновник в горното министерство и сътрудник в Сборника, дойде и ми благодари от страна на министъра Живков и ми каза, че ще ми се плати на печатна кола по двесте лева.

Двесте лева! В оная сиромашия! В оная ницета, в която живееха домашните ми!

Това известие ме окрили.⁸

Срещата на Вазов с Шишманов очевидно е станала не „два или три месеца“ след завръщането му, а малко по-рано — може би към края на април. Защото, когато на 10 май болестта на очите го принудила да замине на лечение в Цариград, а оттам за Одеса, той вече очаквал, че всеки момент ще започне набирането на ръкописа. Във връзка с това на 19 май 1889 г. се обърнал със специално писмо до Шишманов, в което го моел, ако романът започне да се печата, непременно да му се изпрати в Одеса първата или втората коректура⁹. Печатането обаче се забавило и след завръщането си в София към средата на юни Вазов споделя в писмо до д-р Кръстев: „А Министерският сборник отива много яваш, като всяка царска работа. Моят роман се намира в Държавната печатница и чака ред.“¹⁰

В началото на юли — пак поради болки в очите — Вазов заминал за Виена. Когато след около две седмици се завърнал в София, оказало се, че първите две коли на романа били вече отпечатани, без да са му прашани за коригиране, при това с доста грешки. Той написал ново писмо на Шишманов, в което настоятелно го моел да се разпорежи занаяпред да му бъдат изпращани коректурите¹¹. От друго Вазово писмо до Хр. Попконстантинов, по онова време коректор на „Сборника за народни умотворения“, се вижда, че на 21 юли вече му била изпратена третата коректура от трета кола, която той своевременно върнал. Ако се съди по поправките, за които става дума в същото писмо, може да се заключи, че при коректурата Вазов не само е отстранявал допуснатите печатни грешки, но е извършвал и допълнителна работа над текста. Писателят се обръща към Хр. Попконстантинов с молба да направи някои изменения в коректурата. „В главата „Женски метох“ — пише му той — думите: „Краличът, когото никой почти не познаваше“ съм заличил и изменил с тия: „Краличът („Ние ще го зазовем вече Огнянов“)“. — Нека пак да си останат първите, а вторите (поправката) да се махнат. В същата глава, по-нататък, думата „Краличът“ съм заменил с „Огнянов“. Нека пак да си остане първото. Началото на последната глава под заглавие „Бойчо Огнянов“ вместо да се захваща с думите: „Появлението на Огнянова в града биде решено и пр.“, нека се захване така: „Появлението в града на Бойчо Огнянова (ние ще го зовем вече с името, което Викентий неволно му даде при срещата им със Соколова при К. . .ските гробища и което Краличът установи), биде решено и пр.“¹²

Печатането на първата част на романа „Под игото“ продължило няколко месеца — до края на октомври или началото на ноември 1889 г. По молба на Вазов една част от тиража (може би стотина екземпляра) била оформена като отделни отпечатъци. Тези отпечатъци той получил на 23 ноември, като още същия ден изпратил един от тях на д-р К. Кръстев, който по онова време живеел в Казанлък¹³. Два дена след това излязла от печат и цялата първа книга от „Сборника за народни умотворения“¹⁴.

⁸ Пак там, 356—357.

⁹ И. В а з о в. Събрани съчинения в т. 22. Т. 21. С., 1979, с. 119.

¹⁰ Пак там, с. 120.

¹¹ Пак там, 121—122.

¹² Пак там, с. 122.

¹³ Пак там, с. 124.

¹⁴ Вж. И. в. Д. Ш и ш м а н о в. Десетгодишнината на Сборника. 1889—1899. — Сборник за народни умотворения, 16—17, 1900, с. XI.

Докато траело печатането на първата част, успоредно с преглеждането на коректурите Вазов е работил усилено и над втората част на романа. В цитираните спомени „Преди тридесет години“ той разказва, че болестта на очите не му позволявала да пише, поради което диктувал продължението на своя най-малък брат Борис, тогава ученик в гимназията¹⁵. Самият Борис Вазов в своите спомени разказва: „Първата част от романа беше вече дадена под печат в „Сборник за народни умотворения“, издаван от Министерството на народното просвещение. За да ускори завършването на романа, брат ми ме накара да пиша под негова диктовка. Дълго време той ми диктува. Тогава бях ученик в пети клас на гимназията и умеех да пиша доста правилно. Останало ми е впечатление за силната памет на брат ми, когато се касаеше да добави, поправи или се съобрази с нещо в текста, без да може да прочете той сам страниците. Той ми посочваше с голяма точност на кое място трябва да се нанесат поправките.“¹⁶

Не е известно кога точно е била завършена и представена за печат втората част на „Под игото“, нито колко време е продължила работата над коректурата. Може да се предполога, че през май или юни 1890 г. тя вече е била отпечатана. На 10 юли 1890 г. Вазов се обърнал към Ат. Илиев с писмо, в което между другото се интересувал как върви работата със „Сборника за народни умотворения“. Но тук вече се говори за третата част, която първоначално била озаглавена „Епилог“: „Какво става с моя епилог? Ще излезе или не? Ако да, тогава да поискам от Бориса осталий ръкопис, да го прегледам и да ви го изпроведа.“¹⁷ Отговорът сигурно е бил положителен, защото до края на годината и тази последна част на романа била отпечатана. От нея, както и от първите две части били приготвени отделни отпечатащи, които Вазов подарявал на приятели и близки. Някои от тези отпечатащи още тогава били подвързани заедно, като отделна книга. До нас са достигнали два такива екземпляра — и двата с поправки от ръката на автора: единият в къщата-музей „Иван Вазов“ в София, а другият в Библиотеката на Българската академия на науките¹⁸.

Следователно, ако трябва да приемем една година за „рождена дата“ на романа „Под игото“, това е безспорно 1890 г.; именно през тази година той е окончателно завършен; пак през тази година са публикувани втората и третата му част в „Сборника за народни умотворения“ — т. е. произведението се появява в своя цялостен и завършен вид.

* * *

Такава е в общи линии биографията на „Под игото“ до неговата първа публикация. Но всъщност това са само „родилните мъки“, защото истинската биография на романа започва след появата му на бял свят. Оттогава досега — вече сто години — той живее и въздейства върху милиони читатели не само в нашата страна, но и далече зад нейните предели.

Случа се така, че първото самостоятелно издание на „Под игото“ като отделна книга излиза в Англия. Някои автори разглеждат този факт като резултат от известно недооценяване на творбата от българската критика и от българската читателска публика. Това едва ли е така. Разполагаме с красноречиви доказателства, че още на времето романът е бил посрещнат с необикновен интерес у нас. В началото на 1890 г., наскоро след публикуването на първата част на „Под игото“, в правителствения в. „Свобода“ бил поместен следният анонимен отзив, писан, както се изяснило впоследствие, от известния общественик и книжовник Добри Ган-

¹⁵ И. Вазов. Събрани съчинения в т. 22. Т. 10. С., 1977, с. 357.

¹⁶ Иван Вазов в спомени на съвременниците си. С., 1966, с. 9.

¹⁷ И. Вазов. Събрани съчинения в т. 22. Т. 21. С., 1979, с. 149.

¹⁸ Вазовият екземпляр от първото издание на „Под игото“ се съхранява в Библиотеката на Българската академия на науките под сигнатура III 13008, инв. № 43914.

чев: „Получаваме от много приятели заявления относително затуй защо Министерството на просвещението не се погрижи на отделна книжка да се напечата романа на г. Вазова „Под игото“, а лишава публиката от възможността да го прочете, като го е поместило в Сборника, който може да бъде интересен само за ограничено число читатели. Ний намираме тези заявления твърде справедливи. Прекрасен роман на г. Вазова трябва да бъде достъпен за цялата читающа публика, а не само за тези, които имат възможност да платят пет лева за целия Сборник. Ний мислим, че на самия автор не е приятно романът му да се появява на части, и то през всеки шест месеца; така той, романът, губи твърде много от увлечението, което може да произведе върху читателя. Ако се съди по първата част, романът е толкова прекрасен, художествен, щото той може да се нарече перл на българската белетристика; следователно Министерството не трябва да се скъпи, а да удовлетвори автора, както той пожелае. Достоянството на народния поет по достойнство трябва да се възнаградя. Произведението на г. Вазова е художествена илюстрация на епохата от последните народни въстания; то е и поезия до високо съвършенство, и история на тогавашните понятия, възгледи, чувства, въодушевления и всичко, което движеше и вълнуваше българите. А на подобно произведение трябва да се даде най-голяма разпространеност, за да има възможност всякой да го чете и да се наслаждава от него.“¹⁹ Освен цитирания отзив биха могли да се посочат няколко други свидетелства за радушия прием на „Под игото“ у нас — и от читателите, и от критиката. Например в сп. „Заря“ (кн. 1 от март 1890 г.) се подчертава, че „Вазов с този роман хвърля блясък и дава достойнство на нашата сиромашка белетристика“; положително — въпреки някои критични бележки — е и отношението на д-р Кръстев в една специална статия за „Под игото“, поместена в кн. 6 на „Литературно-научно списание на Казанлъшкото учителско дружество“ от юни 1890 г.; а в сп. „Дума“ (кн. 10—11 от април—май 1894 г.) романът на Вазов е сравнен с „Илиадата“. Следователно причините за забавянето на самостоятелното българско издание на „Под игото“ трябва да се търсят другаде. Не е било лесно по онова време да се намери в България издател, който е разполагал с необходимите средства, за да финансира едно такова солидно издание. Самият автор, както е известно, също не е бил в състояние да направи това. А може би той съзнателно е забавял издаването на романа в отделна книга във връзка с допълнителната работа над текста, която е трябвало да извърши.

Вече е установено, че английският превод на романа „Под игото“ излиза в Лондон през декември 1893 г. — въпреки че на заглавната страница е посочена 1894 г.²⁰ Все още обаче не е напълно сигурно кой е извършил самия превод (по неизвестни причини името на преводача не е отбелязано в самото издание). Предполага се, че това е У. Р. Морфил, професор по славянски езици в Оксфордския университет. Изданието е придружено с предговор на видния литературен критик и поет Едмънд Гос, който оценява извънредно високо „Под игото“, наричайки го „едно образцово произведение“, „един шедьовър“, „един първокласен роман из новата ни история“, „един от най-хубавите романи, които Източна Европа е изпращала на Запад“. Както изтъква английският изследовател Майкъл Холман, книгата била посрещната с най-добри отзиви в такива списания като „Review of Reviews“, „The Academie“ и „Athenium“. Преди това, още на 13 ян. 1894 г., положителна рецензия напечатал и в. „United Ireland“²¹.

Възторженият прием на романа „Под игото“ в Англия не останал незабелязан у нас. Още на 5 ян. 1894 г. в „Свобода“ съобщава за новоизлезлия превод, като предава съдържанието на встъпителната статия на Е. Гос, а във февруарската си книжка сп. „Българска сбирка“ резюмира това съобщение, като същевременно помества статията на Ив. Ев. Гешов „Иван Вазов в английската критика“, съдър-

¹⁹ В. „Свобода“, № 331, 13 ян. 1890.

²⁰ М. Х о л м а н. Кой е първият преводач на „Под игото“? — АБВ, № 51, 20 дек. 1983, с. 8.

²¹ Пак там, с. 8.

жаща пълен превод от предговора на Е. Гос. Може би всичко това е ускорило появата на българското самостоятелно издание на романа. На 11 април 1894 г. Вазов сключил с книгоиздателя Т. Ф. Чипев договор за издаване на „Под игото“ в сравнително добрия за онова време тираж от 3 000 екз.²² А само два дена след това в „Свобода“ съобщава: „Известний роман на г. Ив. Вазов се тури под печат. Той ще излезе в началото на юний настоящата година илюстриран, на хубава хартия, не по-малко от 35 печатни коли, цена 5 лева“ (бр. 1366 от 13 апр. 1894 г.). Дали в началото на юни книгата е била наистина готова, не е известно, но през юли тя вече е била в ръцете на читателите; появяват се и първите положителни отзиви за нея — във в. „Съгласие“ (бр. 5 от 16 юли) и в. „Законност“ (бр. 2 от 17 юли).

Във връзка с второто издание на романа Вазов е извършил значителна работа над текста: съкратил е или е преработил отделни глави, други е обединил, разместил е някои пасажки, избегнал е неубедителните в художествено отношение моменти в развитието на действието, уточнил е някои детайли в описанието на обстановката и героите, усъвършенствувал е стила и езика, отстранил е някои русизми и други чуждици, отказал се е от употребата на редица диалектни или архаични форми. Най-многобройни са поправките във втората част, където са изоставени цели шест глави: „Гърмежите“ (IX), „Нощен поход“ (XII), „Нощни гостенки“ (XV), „Предприятие, което се свършва, както всичките подобни предприятия по онова време“ (XVI), „Болната“ (XXIII) и „Пленик“ (XXVI)²³. Една любопитна подробност от работата над второто издание заслужава да бъде отбелязана — участието на Вазов в подготовката на илюстрациите. Както е посочено на заглавната страница, това издание е придружено с 25 илюстрации, изработени от художниците А. Пьотровски, И. Мърквичка, Й. Обербауер и А. Митов. За да бъдат тези илюстрации по-правдоподобни, Вазов решил да предостави на художниците „модели“. За целта той помолил някои артисти от трупата „Сълза и смях“ начело с режисьора Радул Канели, костюмирани като герои от „Под игото“, да бъдат заснети в ателието на известния фотограф Н. Карастоянов. По думите на Ив. Попов, сниман като прототип на Боримечката, това станало при най-активното участие от страна на самия автор²⁴. Интересни подробности относно заснемането са изнесени на времето в сп. „Дума“ (1894, кн. 10—11, с. 694).

През лятото или есента на 1894 г. се появява още едно издание на „Под игото“ — в превод на шведски език. Този превод обаче, както установява Живка Дамянова в статията си „Скандинавският триумф на „Под игото“, е направен не според българското издание на романа, а въз основа на английското му издание (заедно с предговора на Е. Гос). В уводните думи на преводач Е. Силверстолпе се подчертава: „Иван Вазов е забележителен български писател, чийто труд „Под игото“ представлява един модерен роман от висока класа.“²⁵ Това издание също било посрещнато много добре от критиката. Извънредно висока е оценката на известния шведски писател и литературовед Алфред Йенсен, който в една обширна и изцяло положителна рецензия нарекъл романа „най-доброто прозаично произведение на съвременната южнославянска художествена книжнина“ (бълг. превод на рецензията вж. в сп. „Българска сбирка“, 1896, кн. 6, с. 614—617, и във в. „Прогрес“, бр. 69 от 5 юни 1896, с. 526). „Колкото за моите лични впечатления от книгата — продължава Йенсен, — мога да кажа, че при повторното прочитване аз ту съм се смял, ту съм плакал. В този случай аз не се срамувам ни от смеха си, ни от

²² Вж. М. Марковска. Летопис за живота и творчеството на Иван Вазов. Ч. 1, 1850—1895, С., 1981, 559—560.

²³ По-подробна характеристика на Вазовата работа над текста вж. у К. Ничева. Редакционни промени в „Под игото“ от Иван Вазов. — Известия на Института за български език, 7, 1957, 271—348.

²⁴ Ив. Попов. Миналото на българския театър. Т. 2, С., 1942, 408—409.

²⁵ Ж. Дамянова. Скандинавският триумф на „Под игото“. — АБВ, № 1, 8 ян. 1985.

плача си; може би тя съзлѣ са най-добрата похвала, която аз мога да направя Вазову.“

През следващата 1895 г. романът „Под игото“ бил издаден в Норвегия. Първоначално той бил напечатан като подлистник във в. „Верденс ганг“ в периода от 7 окт. 1895 до 15 февр. 1896 г., след което излязъл в отделна книга. Този превод също е направен от английското издание²⁶. Приблизително по същото време романът бил издаден и в Дания (1895; 2 изд. 1900). Това именно дава основание на Живка Дамянова да говори в цитираната статия за неговия „скандинавски триумф“. Но всъщност триумфът не е само скандинавски — защото в кратък срок, само за няколко години, произведението било преведено и издадено на редица други езици: холандски (1895), полски (1895—1896; 1905), руски (1896; 1898; 1899; 1904), румънски (1897), френски (1897; 1898), сърбохърватски (1897—1898), чешки (1898), грузински (1900), украински (1901), словашки (1902), източноарменски (1903—1905), западноарменски (1906); отделни глави били преведени и на други езици. За съжаление не разполагаме с точни библиографски данни за първите преводи на „Под игото“. Според някои проучвания в периода до 1899 г. романът бил преведен на 12 езика²⁷. Но по-важното е друго — че навсякъде Вазовият роман бил посрещан и оценяван много добре. Например в предговора към френското издание от 1897 г. известният славист Луи Леже заявява, че „Под игото“ заема в литературата на балканските славяни такова място, каквото има „Война и мир“ в руската литература. По повод на същото издание двама френски критици — Жан Ерле и Йожан Оланд — през юли 1899 г. публикували положителни рецензии в сп. „La Nouvelle Revue“ (българския превод вж. в сп. „Българска сбирка“, 1899, кн. 13—14, с. 637—660). А пък във връзка с хърватското издание видният писател и критик Август Харамбашич заявил през 1896 г. следното във в. „Prerod“: „Малко романи в световната литература могат да се сравняват по интересното си съдържание и художествена стойност с това гениално произведение. Големите световни писатели са написали може би и по-добри творби, но рядко са описвали цялостния живот на всички слоеве от един народ в определено преломно време, както е направил Иван Вазов в своя роман „Под игото“. Това е истинска Омирова епопея на българския живот в навечерието на Освобождението от турско робство — 1876 г.; с такава неща не могат да се похвалят дори и много по-големи и по-просветени народи от българския, който едва преди двадесетина година стъпи на прага на европейската цивилизация.“²⁸ Извънредно висока е оценката на словашкия преводач на „Под игото“ С. Я. Захей, който в своя предговор подчертава: „Никой като Вазов не е вникнал в бита, душата и сърцето на българския народ и никой тъй вярно, тъй ярко и пленително не е обрисувал досега неговото житие-битие, неговите светли и тъмни страни, неговото нечувано падение и жестоко робство и неговите героически устреми и опити да смъкне от себе си веригите и да си извоюва златна свобода. Не се съмнявам: за нас, словаците, четенето на романа „Под игото“ ще бъде особено занимателно и симпатично. Нещастен нещастния най-добре разбира. И ние сме унижени, и ние търпим, но дано даде бог да не захожда звездата на нашето спасение. Да се поучим от примера на нашите братя българи — да не се даваме!“²⁹

В същото време, когато Вазовият роман „Под игото“ се посреща в чужбина с най-ласкави и доброжелателни отзиви, в българския печат се появяват някои тенденциозни публикации, целящи неговото дискредитиране. Най-драстичен е примерът с „Критика върху „Под игото“ на д-р В. Балджиев, напечатана частично

²⁶ С. Мьонесланд. Норвежкият превод на „Под игото“. — Лит. мисъл, 1982, № 1, 160—163.

²⁷ Е. Велинова. Иван Вазов и „Под игото“. — Библиотекар, 1960, № 8—9, 53—58.

²⁸ Цит. по: А. Кадич. Вазов в Хърватско и Сърбия. — В: сб. „Иван Вазов“, С., 1987, с. 273.

²⁹ Цит. по: Т. Боров. Вазов в славянските литератури. — Лит. фронт, № 45, 13 юли 1950.

в сп. „Мисъл“ (1896, кн. 3—4, с. 269—277), а след това като отделна книга³⁰. Авторът на тази критика си поставил за задача да докаже с всички възможни средства художествената несъстоятелност на романа. От подобни намерения се е ръководил очевидно и Ил. Миларов, който през същата година публикувал също като отделна книга своята примитивна критическа студия „Иван Вазов като романист“, в която оспорвал художествените качества не само на „Нова земя“, но и на „Под игото“. Пак през 1896 г. е публикувана статията на П. П. Славейков „Един стар герой“, насочена главно срещу „Нова земя“, но отричаща по същество и „Под игото“.³¹ Тези отрицания са отзвук на борбата срещу Вазов, която се подема в средата на 90-те години у нас. Техен идеен вдъхновител е литературният кръг около сп. „Мисъл“ начело с д-р К. Кръстев, който в стремежа си да изведе българската литература към нови естетически хоризонти е смятал, че трябва преди всичко да бъде надживян „вазовският етап“ в нашето литературно развитие. Няколко години по-късно д-р Кръстев, ръководен от желанието да покаже, че широката популярност на „Под игото“ в чужбина е само един мит, възложил в качеството си на университетски преподавател на студента Н. Василев да подготви реферат на тема „Под игото“ в чуждия и нашия печат“ и го напечатал в първата книжка на сп. „Мисъл“ за 1902 г. А в своята известна беседа за Иван Вазов (казана в гр. Елена на 17 авг. 1905 и напечатана в кн. 7 на сп. „Мисъл“, а през следващата година и в книгата му „Млади и стари“) той, без да отрича някои безспорни достойнства на „Под игото“, говори за „твърде съществени художествени недостатъци“, подчертавайки, че романът „не е добил, нито е могъл да добие каква и да било известност в широката публика на Запад или дори в славянските земи“³².

През този период романът „Под игото“ бил тенденциозно отричан или недооценяван и от българската социалистическа критика. Основоположникът на научния социализъм у нас Димитър Благоев, недоволен от неправилното отношение на Вазов към социалистическото движение, се е изказвал неведнъж отрицателно за неговото творчество, в това число, и за „Под игото“. Например в статията си „Гласен отговор“, публикувана в сп. „Ново време“, 1902 г., кн. 3, той подчертава: „Ако г. Ив. Вазов в романа „Под игото“ ни даде в образа на Огнянов, Кандов и Рада карикатура на революционната епоха и нейните представители, то туй не е случайно или дело на неговия „инстинкт“, а е следствие на неговия светоглед, който съществено се отличава от нашия светоглед, който той е имал преди Освобождението, когато е писал „Немили-недраги“. Достатъчно е да си припомним, че тоя chef d'oeuvre г. Вазов го е писал след Съединението, в бурните времена на България, след шестгодишно разполагане от него и неговите приятели в Южна България, за да си обясним, че нашият „народен поет“ не можеше другояче да нарисува революционната епоха и нейните представители, освен във вид на карикатура.“³³ Отрицателно отношение към романа изразява и Янко Сакъзов в социалистическото списание „Ден“ през 1895 г.³⁴

Борбата срещу Вазов и романа „Под игото“ обаче не постигнала желания резултат. Въпреки всичко книгата продължавала да се преиздава и да се чете. Още през 1896 г., само две години след първото самостоятелно издание, младият тогава

³⁰ В. Балджиев. Критика върху „Под игото“, роман из живота на българите от Иван Вазов. С., 1986. 62 с.

³¹ Статията на П. П. Славейков е публикувана с псевдонима Любомир Цаклин във в. „Знаме“. Авторството ѝ не подлежи на съмнение (вж. П. П. Славейков. Събрани съчинения. Т. 4. С., 1958, 5—17).

³² В. Миролубов. Млади и стари. Критически очерки върху днешната българска литература. С., 1906, с. 4.

³³ Д. Благоев. Литературнокритически статии. С., 1951, с. 167.

³⁴ Статията е публикувана в сп. „Ден“, 1895, кн. 1, с псевдонима Малешко. Този псевдоним липсва в Речника на българските псевдоними на Ив. Богданов. За авторството на Я. Сакъзов вж. Г. Димов. Иван Вазов и българската литературна критика. С., 1974, 114—115.

книгоиздател Т. Ф. Чипев публикувал отново романа — сега с 30 илюстрации от същите художници и С. Канела. Във връзка с това трето поред издание Вазов внесъл някои нови поправки — главно стилно-езикови и правописни (по далеч по-малобройни и по-несъществени в сравнение с поправките във второто издание). През 1910 г. „Под игото“ било издадено за четвърти път (пак от Т. Ф. Чипев), като и този път авторът прегледал внимателно текста, внасяйки редица стилно-езикови поправки — много повече, отколкото поправките в предходното издание (би могло дори да се говори за цялостна стилно-езикова редакция). Приблизително по същото време Вазов пристъпил към драматизацията на „Под игото“ — към края на 1910 г. пиесата била поставена в Народния театър, а през следващата година — издадена като отделна книга. През 1918 г. в поредицата „Походна войнишка библиотека“ излязло съкратено издание на романа (съкращенията по всяка вероятност са направени от автора или поне са съгласувани с него)³⁵. За неотслабващия интерес към „Под игото“ свидетелствува още един факт — заговорило се за неговата предстояща екранизация, като във връзка с това на 3 юни 1921 г. Вазов написал специално писмо до Константин Сагаев, чрез което го авторизирал да подготви сценария³⁶.

Същевременно продължавало разпространението на романа „Под игото“ в чужбина: през 1912 г. той бил издаден за втори път на английски език; появили се и някои нови преводи: на словенски (1911), фински (1911 или 1913) и немски език (1918). По някои причини в периода на войните преведането и издаването на „Под игото“ в чужбина временно се преустановило. Но това не означавало, че романът престанал да бъде четен. Известно е например, че в Полша той бил разпространяван сред учащите се в нелегалните кръжоци, а в Русия бил включен в репертоара на революционно-педагогическата литература. Писателят Ал. Фадеев споделя, че именно в онези години, като ученик в далечния Владивосток, се запознал с романа „Под игото“, който допринесъл за неговото революционно укрепване. Пак по същото време книгата проникнала в Казахстан: руски заточеник донесъл тук един екземпляр, който попаднал в ръцете на бъдещия писател Мухтар Ауезов, за да остави у него неизгладими впечатления³⁷.

Тържественото чествуване на Вазовия юбилей през есента на 1920 г. послужило за повод Т. Ф. Чипев да подготви ново, пето поред и последно приживе на автора издание на романа „Под игото“. Във връзка с това издание Вазов отново извършил допълнителна работа над текста, като насочил вниманието си предимно към езиковото обновяване на творбата. Книгата излязла от печат към края на 1920 или в началото на 1921 г. и била посрещната с кратък отзив във в. „Развигор“, в който между другото се казва: „Вече минаха повече от 30 години от първото напечатване на романа (Мин. сб., кн. 1, 2, 3, 1889—1890). Оттогава досега той е преведен почти на всички европейски езици и навсякъде е имал успех. А у нас „Под игото“ и досега остава една от любимите книги на българския читател и най-голямото постижение в областта на битово-историческия роман.“³⁸

Към тези думи бихме могли да добавим само, че нито едно произведение на българската литература дотогава не е било преиздавано приживе на автора толкова пъти; че никоя българска книга не е била превеждана толкова често. По своята популярност и по силата на своето въздействие „Под игото“ би могло да се сравнява само с безсмъртните Ботеви песни.

³⁵ Че Вазов е имал отношение към подготовката на това издание, се вижда от едно негово писмо до Ив. Д. Шишманов от 9 ноември 1917 г. (вж. И. В а з о в. Събрани съчинения в 22 т. Т. 22, С., 1979, с. 155).

³⁶ Пак там, с. 232.

³⁷ Вж. В. Вълчев. Утвърждаване на таланта сред първомайстори на високи духовни завоевания. — В: сб. „Иван Вазов“. Пловдив, 1976, 249—250.

³⁸ В. „Развигор“ № 5, 6 февр. 1921.

* * *

След смъртта на Вазов интересът към „Под игото“ не намалява, а напротив — още повече се увеличава. Затова допринася може би фактът, че големият естетически спор „Вазов или Пенчо Славейков“ постепенно затихва. Дори онези писатели и критици, които в младежките си години под влияние на Пенчо Славейков са отричали Вазовото творчество, в по-зряла възраст разбират, че противопоставянето на двамата е неуместно, че и двамата имат свое място в развитието на българската литература. Редица литератори от периода между двете световни войни се изказват в този смисъл: Иван Радославов, Асен Златаров, Константин Гълъбов, Димитър Осинин, Константин Константинов, Стоян Загорчинов, Атанас Далчев³⁹. Същевременно през 20-те и 30-те години в българската критика се забелязва тенденция към по-обективно анализиране на Вазовото творчество, в това число и на „Под игото“ — вече „от дистанцията на времето“ (в редица публикации на Михаил Арнаудов, Малчо Николов, Димо Кьорчев, Цветан Минков, Иван Радославов, Никола Атанасов, Генчо Керемидчиев и др.). Извънредно важно значение за по-нататъшните проучвания върху „Под игото“ има публикуваната през 1930 г. под редакцията на М. Арнаудов книга на Ив. Д. Шишманов „Иван Вазов. Спомени и документи“.

В периода между двете световни войни „Под игото“ продължава да се преиздава, като темповете постепенно нарастват. Ако приживе на Вазов, в продължение на 30 години, са излезли пет издания, то след неговата смърт, през следващите 23 години (до Девети септември 1944 г.) техният брой се удвоява: през 1922 г. романът е преиздаден от Ал. Паскалев (като т. 22—23 от пълното събрание на Вазовите съчинения), през същата година излиза и едно съкратено издание на Министерството на народната просвета под редакцията на М. Арнаудов; по-късно „Под игото“ е преиздавано неколкостранно от Борис Вазов, брат на писателя и негов универсален наследник — през 1927, 1935 и 1943 г. (в поредицата „Библиотека Иван Вазов“ на книгоиздателство „Факел“); няколко издания са осъществени и от книгоиздателство „Хемус“: три в състава на Вазовите събрани съчинения под редакцията на М. Арнаудов — през 1938, 1939 и 1941 г., и две отделни издания — през 1943 и 1944 г.

Продължава разпространението на романа „Под игото“ и в другите страни. По непълни данни в периода между двете световни войни той е бил издаден в Румъния (1925), в СССР — на руски (1928) и украински (1930 и 1937), в Югославия — на сърбохърватски (1935) и словенски (1938). За съжаление липсват надеждни библиографски проучвания, от които може да се получи по-точна представа за превеждането и издаването на произведението до края на Втората световна война. Съществуващите публикации съдържат множество противоречия, неточности и грешки⁴⁰.

Истински бум в разпространението на романа „Под игото“ — у нас и по света — настъпва след Втората световна война. Само за няколко години, до 1950 г., когато тържествено е чествувана стогодишнината от рождението на Вазов, в България се появяват нови осем издания: три на издателство „Хемус“ (двете самостоятелни — от 1946 и 1947 г. и едно като т. 15 от Вазовите събрани съчинения под редакцията на М. Арнаудов — от 1947 г.); едно на издателство „Народна просвета“ (от 1948 г.), три на издателство „Български писател“ (от 1948, 1949 и 1950 г.) и едно на издателство „Наука и изкуство“ (като т. 3 от четиритомното издание на Вазовите избрани произведения от 1950 г. под редакцията на Т. Павлов, П. Зарев

³⁹ Вж. Българската критика за Иван Вазов. С., 1988, 169—308.

⁴⁰ Срв. Е. Котева. „Под игото“ у нас и в чужбина. — Септември, 1959, № 11, 188—189; В. Вълчев. „Под игото“ на чужди езици. — Нар. култура, № 28, 9 юли 1960; Е. Велинова. Иван Вазов и „Под игото“. — Библиотекар, 1960, № 8—9, 53—58; Д. К. Бошнаков. „Под игото“ навред по света (послеслов). — В: И. Вазов. Под игото. С., 1968, 432—437.

и Е. Стефанов). За отбелязване е, че тиражите на „Под игото“ неколкратно се увеличават — посочените издания излизат в 10 или 15 хиляди екземпляра, докато тиражите на изданията от периода преди Девети септември 1944 г. са средно 3—4 хиляди екземпляра. Ако петте издания на „Под игото“ приживе на Вазов имат общ тираж приблизително 15 000 екз., а десетте издания от неговата смърт до Девети септември 1944 г. — 40 000 екз., то осемте издания от периода 1945—1950 г. излизат в тираж 90 000 екз.

Същевременно се разраства интересът на литературната наука и критика към „Под игото“. Тук би трябвало да се споменат преди всичко имената на Тодор Павлов, Жак Натан, Георги Константинов, Георги Цанев, Пантелей Зарев и Петър Динев, които допринасят за преодоляването на сектантско-догматичното отношение към Вазовото творчество и по-специално към романа „Под игото“⁴¹. Важна заслуга в това отношение има и съветският учен акад. Н. С. Державин, автор на монография за живота и творчеството на Иван Вазов (1948; прев. на бълг. език 1950), който оценява романа като изключително и необикновено явление в младата тогавашна българска литература и подчертава, че той е играл особено важна и трайна роля, като обезпечавя на Вазов не само славата на класик на българската литература, но и правото да бъде истински народен писател на своята страна⁴².

Рязко се увеличава броят на чуждестранните издания на „Под игото“. В годините след Втората световна война се появяват няколко нови превода: на италиански (1946), испански (1949) и унгарски (1950). Продължава интересът към романа и в славянските страни: през 1949 г. той е издаден на чешки в Прага и на словашки в Братислава, а през 1950 г. на руски в Москва (като т. 2 на Вазовите избрани съчинения под редакцията на А. Собкович); през същата година московското „Издателство за литература на чужди езици“ публикува романа и на български език; пак през 1950 г. „Под игото“ излиза в превод на украински в Киев и на полски във Варшава.

Безспорно стогодишният Вазов юбилей, отбелязан тържествено през 1950 г., е допринесъл за засилването на интереса към „Под игото“. Във връзка с този юбилей през есента на 1950 г. Народният театър подготвил нова постановка (с режисьор Боян Дановски), която била играна в продължение на няколко години. Като отзвук на юбилея може да се разглежда и появата през 1952 г. на първия български филм „Под игото“ на режисьора Дако Даковски, показван с успех у нас и в чужбина. Но едва ли нарастващата популярност на романа се дължи само на юбилея. Защото, както ще видим, и през следващите години той продължава да се преиздава, като тиражите му още повече се увеличават. До края на 50-те години излизат шест нови издания (всичките на издателство „Български писател“ с общ тираж над 100 000 екземпляра: през 1952 г. (в 5000 екз.); през 1954 г. (две: едното в 5000, а другото в 15 000 екз.); през 1956 г. (две: едното отделно, с предговор на П. Динев, в 30 000 екз., а другото като т. 12 от Вазовите събрани съчинения в 20 000 екз.); през 1959 г. (с предг. на П. Динев в 30 000 екз.).

Засилва се същевременно интересът на литературната наука и критика. Необятният свят на романа „Под игото“ привлича погледите на Георги Цанев, Георги Константинов, Петър Динев, Пантелей Зарев, Стоян Каролев, Димо Минев, Величко Вълчев и др.; обширно изследване на редакционните промени в различните издания публикува Кети Ничева. През този период за „Под игото“ пишат и редица чуждестранни литератори като В. И. Злиднев (СССР), Андре Мазон (Франция), Хартмут Бауер (ГДР), Шарл Ияр (Белгия). Въпреки различията на гледищата точки те са единодушни в оценките си за неговите високи художествени достойнства.

⁴¹ Вж. Г. Димов. Иван Вазов и българската литературна критика. С., 1974, 344—361

⁴² Н. Державин. Иван Вазов. Живот и творчество. С., 1950, с. 212, 223.

Още повече се увеличава разпространението на романа „Под игото“ в чужбина. През 1952 г. той е издаден за пръв път в пълен превод на румънски език. През същата година се появява и първото му издание на китайски език. През 1953 г. излиза ново издание на арменски, а през 1954 г. романът е издаден отново на руски език с предговор на В. И. Злидиев и бежежки на Н. С. Державин. През същата година излиза и второ издание на китайски език. Няколко издания се появяват през 1955 г.: на грузински, белоруски, молдавски и литовски. През 1956 г. романът е издаден за втори път на унгарски език, а през 1957 г. — отново на френски, немски, украински и руски език. През 1958 г. „Под игото“ се появява в превод на албански и латвийски език, а през 1959 г. — на казахски и на езика малаялам, на който говорят 17 милиона души от населението на щата Керала в Индия. За отбелязване е, че през този период започва издаването на романа на чужди езици в България: през 1955 г. той е публикуван в нов превод на английски език, а през 1959 г. излиза на есперанто и на турски език.

60-те години бележат нов, още по-висок връх в разпространението на романа „Под игото“. У нас се появяват 15 нови издания на български език. Само в поредицата „Библиотека за ученика“ на издателство „Български писател“ романът е преиздаден девет пъти с предговор на П. Диневков в общ тираж над 360 000 екз. Освен това „Български писател“ издава „Под игото“ още пет пъти: три отделни издания (през 1962 г. с илюстрации на Б. Ангелушев в 10 000 екз.; през 1965 г. в 20 000 екз., като половината от тиража е с илюстрации на Христо Нейков, а през 1967 в 25 000 екз. в поредицата „Български писатели“) и две издания в състава на четиритомника с избрани произведения на Иван Вазов (през 1964 г. в 20 000 екз. и през 1967 г. в 17 000 екз.). Освен това през 1968 г. романът „Под игото“ е издаден в поредицата „Любими книги и герои“ на издателство „Народна младеж“ в 20 000 екз. Общо през 60-те години тиражът му достига рекордната цифра 487 000 екз., т. е. два пъти повече в сравнение с всички издания на български език преди това.

Увеличеният читателски интерес към „Под игото“ намира своето отражение и в литературната наука и критика. През 60-те години се появяват редица специални изследвания, в които се анализира художествената структура на романа, разглеждат се неговите образи, прототиповите на Вазовите герои и т. н. Сред авторите, които пишат за „Под игото“ през този период, би трябвало да се споменат преди всичко имената на изследователи и критици като Михаил Арнаудов, Величко Вълчев, Милена Цанева, Иван Спасов, Искра Панова, Велчо Велчев, Димо Минев, Георги Димов, Руси Русев, Илия Бояджиев и Цочо Делев. Като израз на подчертания интерес към „Под игото“ следва да бъде отбелязана също и новата театрална постановка на режисьора Кръстьо Мирски на сцената на Народния театър „Иван Вазов“ от есента на 1967 г. (играна с успех и през следващите няколко сезона).

С неотслабващи темпове продължава разпространението на романа в чужбина. През 1960 г. той е издаден в превод на словашки език. През същата година се появява и ново издание на италиански език, а през 1961 г. излиза отново на френски и руски; пак през 1961 г. е преведен и на естонски език. През 1962 г. романът „Под игото“ е издаден на словенски в Любляна, а през 1963 г. — на испански в Хавана. През 1964 г. той е преведен на вьетнамски и чувашки. През 1967 г. в Берлин излиза ново издание на немски език с предговор на един от изтъкнатите поети на ГДР Ерих Арендт. Ново издание на чешки език се появява и през 1968 г. в Прага. Същевременно романът е издаден неколкократно на чужди езици у нас: през 1960 г. излиза в превод на английски и руски, през 1961 г. на френски, немски и испански, през 1966 г. — отново на френски, и през 1969 г. — отново на немски език (всички подготвени от „Издателството за литература на чужди езици“, преименувано впоследствие в „София-прес“). Тези издания, макар и излезли у нас, също допринасят за популяризирането на романа в чужбина.

Многобройни са свидетелствата за широката популярност през разглеждания период на романа „Под игото“ по света. Ето например какво разказва Ласаро Ласо

по повод на първото кубинско издание от 1963 г., наскоро след победата на социалистическата революция: „Първото произведение, плод на перото на български писател, издадено през 1963 г., в поредицата „Народна библиотека“, бе „Под игото“ от Иван Вазов. Кубинският читател го прие с интерес както заради неговите качества, така и заради величавото описание на борбата за народно освобождение — цел, много близка на сърцата на кубинските революционери, които по онова време непрекъснато се сблъскаха с военните агресии на североамериканския империализъм.“⁴³ А пък видният немски поет-антифашист Е. Арендт в края на своя предговор към изданието от 1967 г. подчертава: „Където и да се издигне искане за свобода и освобождение между хората и нациите, книгата на Вазов „Под игото“ ще докаже своето значение и непреходност. Героите на неговата творба, техните надежди, страхове, мечти и дела, техният пример стават част от нашия свят. Така неговата книга се нарежда между големите произведения за свободата на народите.“⁴⁴

През 70-те години разпространението на „Под игото“ продължава да нараства. У нас излизат 11 нови издания (всички подготвени от издателство „Български писател“ в общ тираж над 716 000 екземпляра: едно в четиритомника с Вазовите избрани съчинения от 1970 г. в 30 000 екз., четири в поредицата „Библиотека за ученика“ от 1971, 1972, 1974 и 1975 г. (в общ тираж 135 000 екз.), едно в поредицата „Световна класика“ от 1972 г. (в тираж 70 000 екз.), едно в състава на Вазовите събрани съчинения от 1977 г. (в 60 000 екз.) и четири самостоятелни издания — от 1970 г. (в 20 000 екз.), от 1975 г. (в 150 000 екз.), от 1976 г. (в 150 000 екз.) и от 1978 г. (в 100 000 екз.).

Не намалява интересът към „Под игото“ и в чужбина: през 1970 г. в Москва излиза ново издание на руски език (в авторитетната „Библиотека за световна литература“); през 1971 г. романът е издаден в Ню Йорк на английски, през 1972 г. в Токио на Японски, през 1973 г. във Варшава на полски, а през 1975 г. в Белград на сърбохърватски, през 1976 г. в Хаваия на испански и в Париж на френски (в нов превод на Роже Бернар и Надя Христофорова). За нестихващия интерес към „Под игото“ свидетелствува също и следният любопитен факт: през 1970 г. неговото съдържание е представено в подлистника на френския вестник „Humanité“ чрез рисунки (комикси), дело на художника Жак Наре; през 1974 г. това оригинално издание е препечатано от белгийския вестник „D'agareu touge“. Няколко издания се появяват през 1977 г.: на арабски в Дамаск, на гръцки в Атина, на шведски в Стокхолм и на руски в Москва. През 1979 г. романът излиза на украински език в Одеса. Същевременно той продължава да се издава на чужди езици у нас от издателство „София-прес“: през 1976 г. излиза отново на английски и френски, а през 1979 г. — и на руски език.

И през 70-те години българската литературноисторическа наука и критика продължава да разкрива все нови и нови страни от неповторимото художествено майсторство на Вазов в романа „Под игото“. За това допринасят литературоведи от различни поколения: Георги Цанев, Пантелей Зарев, Петър Пондев, Емил Георгиев, Величко Вълчев, Яко Молхов, Георги Димов, Николай Янков, Милена Цанева, Любен Георгиев, Симеон Янев, Михаил Неделчев, Любен Бумбалов. Специално трябва да се отбележи книгата на Милена Цанева „По страниците на „Под игото“ от 1976 г. (издадена през 1975 г. и на руски език в Москва), която е резултат от един нов прочит на романа. Специално на „Под игото“ е посветена и книгата на Николай Янков „Любимата книга. Разкази и случки за и около „Под игото“ (С., 1979, 112 с.). Същевременно за „Под игото“ пишат и редица литературоведи-бъл-

⁴³ Л. Ласо. Започнахме с „Под игото“. — АБВ, № 26, 24 юни 1980.

⁴⁴ Цит. по: Д. Е и д л е р. Иван Вазов в културния и литературния живот на Германската демократична република. — В: сб. „Иван Вазов“. Пловдив, 1976, с. 308. Българския превод на предговора на Е. Арендт вж. във „Вазов лист“, С., 1970, с. 10.

гаристи от чужбина: Тереза Домбек-Виргова (Полша), Венцеслава Бехиньова (Чехословакия), Зденек Урбан (Чехословакия), Дитмар Ендлер (ГДР) и др.

През последното десетилетие животът на романа „Под игото“ протича в очертаните насоки: нови висококачествени издания у нас, нови преводи в чужбина, все нови и нови литературноисторически изследвания от наши и чужди учени. В началото на периода (1981 г.) Народният театър „Иван Вазов“ подготви четвъртата си театрална постановка на „Под игото“ по сценарий на режисьора Филип Филипов, а в средата (1985 г.) започна снимането на новия деветсериен телевизионен филм „Под игото“ със сценарист и режисьор Янко Янков. Това е още една проява на непресъхващия интерес към бързмъртната Вазова творба.

През 80-те години у нас излизат седем нови издания на „Под игото“ на български език в общ тираж 447 000 екземпляра: едното — на издателство „Народна младеж“ (от 1982 г. в тираж 80 000 екз. — в поредицата „Световна класика за деца и юноши“), а всички останали — на „Български писател“: две самостоятелни издания (от 1980 г. в тираж 100 000 екз. и от 1988 г. в тираж 52 000 екз.); две в състава на четиритомното издание на Вазовите избрани съчинения (от 1982 г. в тираж 60 000 екз. и от 1986 г. в тираж 50 000 екз.), едно в поредицата „Българска литературна класика“ (от 1983 г. в тираж 5 000 екз.) и едно в „Библиотека за ученика“ (от 1986 г. в тираж 100 000 екз.). В сравнение с предшестващия период забелязваме известно намаление както на броя на изданията, така и на общия им тираж, но това не се дължи на спадането на читателския интерес, а отразява някои кризисни явления в нашето книгоиздаване през последните години.

За съжаление не разполагаме с окончателни данни за разпространението на „Под игото“ в чужбина през 80-те години. Но и от онова, което до този момент е известно, става ясно, че неговото триумфално шествие по света продължава. През 1980 г. романът е издаден в Братислава на словашки. Две години по-късно той излиза в нов, или по-точно, подобрен превод на китайски език (в поредицата „Бележити произведения на световната литература“). Преди това е имало два китайски превода — единият от английски, а другият — от руски. Новата версия се основава на английския превод, но сверен и усъвършенствуван въз основа на българския оригинал от четирима китайски българисти: Фан Шъ (който написал и предговора към изданието), Юй Лдзинбин, Чън Дзюни и Йе Минджи⁴⁸. През същата 1982 г. „Под игото“ е издадено в София на френски и английски и в Кишнев на молдавски, а през 1984 г. излиза във Варшава на полски, в Барселона на испански и в Москва на руски. Следват още две издания на руски: едното пак в Москва през 1985 г., а другото в Алма-Ата през 1988 г. (в стохиляден тираж!). Ново издание на арабски език излезе през 1989 г. в Дамаск. През този период „Под игото“ е преведено на езика хинди в Индия (без точно означена година на издаването). Нов, извършено прецизен превод на чешки език подготви преди няколко години Хана Райнерова (не ми е известно обаче дали вече е издаден, или все още е под печат).

И в наши дни „Под игото“ продължава да се радва на широка популярност в чужбина. Изкушавам се да разкажа един личен спомен. През септември 1986 г. гост на нашата страна бе японският литературовед и българист Рокуя Мацунага, който бе дошел за някои уточнения във връзка с подготвяната „Енциклопедия на световната литература“. Запитан при една среща в Института за литература, коя е най-четената българска книга в Япония днес, той без колебание заяви: „Под игото“ от Иван Вазов.“ На въпроса ми—„Как си обяснявате този факт?“, г. Мацунага отговори: „Много просто. Чрез „Под игото“ ние опознаваме България и българския народ. И още нещо — научаваме какво е „игото“. Защото Япония никога не е била под чуждо робство“ — добави усмихнат той.

Все още липсва дистанцията на времето, за да можем да посочим имената на онези литературоведи — наши и чужди — които през последното десетилетие до-

⁴⁸ Б. Беливанова. „Под игото“ в Китай. — Филология, 1987, № 19—20, 102—103.

принесоха най-много за проучването на романа „Под игото“. Освен Милена Цанева, която продължи да открива нови опорни точки за по-дълбоко и по-детайлно проникване в художествената същност на романа, интересни изследвания за „Под игото“ през този период публикуваха Петко Тотев, Лидия Велева, Светлозар Игов, Иван Радев, Илия Бояджиев и др. От чуждестранните изследователи можем да споменем имената на Борис Криста от Австралия, Новак Қилибарда от Югославия и Бернар Лори от Франция — и тримата участници в международния колоквиум по българска литература, организиран от Софийския университет „Климент Охридски“ през 1983 г. (материалите от колоквиума са издадени в сборника „Иван Вазов“, под редакцията на Милена Цанева и Стефан Елевтеров. С., 1987, 327 с.). Като израз на интереса към романа „Под игото“ следва да бъде отбелязан и фактът, че публикуваните през предходното десетилетие книги на Н. Янков и М. Цанева претърпяха нови издания: Н. Я н к о в. Любимата книга. Разкази и случки за и около „Под игото“, 2 изд. С., 1984; М. Ц а н е в а. По страниците на „Под игото“, 2 изд. С., 1989. Специална книга във връзка с предстоящия стогодишен юбилей на романа под наслов „Епопея на народния живот“ подготви Илия Бояджиев (предадена за печат в издателство „Народна просвета“).

От направения кратък преглед се убеждаваме, че в продължение на своя стогодишен живот романът „Под игото“ винаги е бил една от най-четените български книги: досега са излезли 63 отделни издания на български език в приблизителен тираж 2 000 000 екземпляра.

С „Под игото“ се запознаваме обикновено още в детската или в юношеската си възраст. Първият прочит на романа остава паметен за всекиго от нас. С течение на времето ние, разбира се, забравяме подробностите, избледняват и някои от образите, но никога не изчезва атмосферата, или по-точно, духът, с който са напоени страниците на тази вълнуваща творба. Той се запечатва дълбоко в сърцата ни, превръща се в частца от самите нас.

Романът „Под игото“ е любима книга на няколко поколения българи. Несъмнено той се нарежда на едно от първите места сред вечните книги на България. Но както видяхме, този роман е превеждан и четен в десетки други страни (излезли са над 100 издания на около 40 чужди езика). Ето защо няма да бъде преувеличено, струва ми се, ако го причислим към вечните книги на човечеството.

Всичко това е резултат от дълбоката връзка, която се създава между романа и читателя. Винаги когато отворим страниците на „Под игото“, се чувстваме по-близо до истината, по-близо до сърцето на човечеството. Това е единственото нещо, което ни свързва с другите хора, с другите времена, с другите места. Това е единственото нещо, което ни прави по-човешки. Това е единственото нещо, което ни прави по-български.

Всичко това е резултат от дълбоката връзка, която се създава между романа и читателя. Винаги когато отворим страниците на „Под игото“, се чувстваме по-близо до истината, по-близо до сърцето на човечеството. Това е единственото нещо, което ни свързва с другите хора, с другите времена, с другите места. Това е единственото нещо, което ни прави по-човешки. Това е единственото нещо, което ни прави по-български.

Всичко това е резултат от дълбоката връзка, която се създава между романа и читателя. Винаги когато отворим страниците на „Под игото“, се чувстваме по-близо до истината, по-близо до сърцето на човечеството. Това е единственото нещо, което ни свързва с другите хора, с другите времена, с другите места. Това е единственото нещо, което ни прави по-човешки. Това е единственото нещо, което ни прави по-български.